

Rare kostgangers in het Nederlandse landschap

Frank Flippo

Het Nederlandse landschap kent vele interessante overblijfselen uit vroegere tijden.

Wat niet meer lijkt dan een vreemde bult of oneffenheid, blijkt ooit een sleutelrol te hebben vervuld voor de landbouw, de rechtspraak of de geloofsbeleving.

Veel landschapselementen hebben te maken met de manier waarop vroeger landbouw werd bedreven. Nederland kun je grofweg indelen in een hoger en een lager gelegen gedeelte. Het lagere deel kent typische polderelementen als tjaskers, vloedheuvelds, sluizen en oude trekvaarten. Hoog-Nederland heeft veel meer adellijke en middeleeuwse overblijfselen, zoals doolhoven en heilige putten. Andere opvallende kenmerken hebben te maken met de vroegere rechtspraak. Grenspalen, banpalen en galgebergen getuigen nog van een grimmiger strafmaat en behandeling in tijden dat men van mening was dat al kon de lange arm niet overal komen, het gewenste effect bereikt kon worden door des te afschrikwekkender te straffen.

Vier brokjes historisch Nederlands landschap, die vanwege hun merkwaardige geschiedenis wel heel vermeldenswaard zijn, komen hier aan de orde.

Trekvaarten

In het waterrijke Nederland reisde men lange tijd het liefst per boot. Holland, Utrecht, Groningen en Friesland zijn nog altijd bezaaid met oude trekvaarten. Het zijn de snelwegen van de Gouden Eeuw en meestal hebben ze met afwatering niets te maken. In de zeventiende eeuw leidde de economische bloei tot een steeds intensiever personenverkeer tussen de steden in laag-Nederland. De gangbare voermiddelen waren in die tijd de diligence en het beurtschip, maar beide

hadden nadelen. De diligence was niet gerieflijk, langzaam en duur, terwijl je bij beurtschepen nooit zeker wist of ze wel gingen, omdat dat afhankelijk was van de winden en de getijden.

Het vervoer in de Nederlanden stak helemaal niet slecht af bij dat in de ons omringende landen, maar hier vonden men dat men iets beters nodig had, en dat kwam er: de trekschuit. Hij werd getrokken door paarden en hij voer over speciaal aangelegde kanalen, de trekvaarten. Helemaal nieuw was dat niet, want al in de zestiende eeuw kon je in Vlaanderen af en toe de trekschuit nemen. Kort voor 1600 liet Amsterdam het eerste jaagpad aanleggen, langs de Amstel, om de verbinding met Uithoorn te verbeteren.

De eerste trekvaart werd gegraven in 1631 en 1632, tussen Amsterdam en Haarlem. De 19 kilometer lange vaart kostte toen maar liefst f 265.931,-, een vermogen in die tijd.

Bij Halfweg was de vaart onderbroken en moesten de passagiers overstappen. Door deze onderbreking was de route ongeschikt voor vrachtverkeer. De vaart kreeg ook een zandweg, die intensief werd gebruikt als jaagpad.

Al snel volgde een ware trekvaartenkoorts. Al in 1650 bestonden uitgebreide trekvaartsystemen rond Amsterdam, Delft, Leeuwarden en Groningen. Vijftien jaar later waren de verbindingen aaneengegroeid tot een Hollands-Utrechts en een Fries-Gronings systeem, die onderling verbonden waren door beurtvaartdiensten over de Zuiderzee. Het netwerk had toen met een totaal van 415 kilometer al vrijwel zijn

grootste omvang bereikt en omvatte alle belangrijke steden van laag-Nederland. Daarmee had dit gebied, dat toen het economische zwaartepunt van de Lage Landen vormde, een uniek en superieur transportsysteem gekregen. Nooit eerder was transport zo accuraat en toch betaalbaar geweest. De trekschuit was goedkoop, comfortabel, redelijk snel en stipt op tijd en kon zo de concurrentie met andere vormen van vervoer makkelijk aan. Zelfs als de vaarten of rivieren dichtgevroren waren, ging je over de jaagpaden veel sneller vooruit dan over de andere wegen, die bijna altijd onverhard waren.

Met de aanleg van de spoorwegen ging de trekschuit een zekere ondergang tegemoet. De trekschuit was ineens langzaam geworden en ouderwets. Toch voer de laatste trekschuit tussen Amsterdam en Haarlem nog tot 1883 en verdween de trekschuit elders pas in de twintigste eeuw.

Heilige putten

De religie, met name het rooms-katholieke geloof, heeft heel wat sporen achtergelaten in met name het zuiden van het land.

Nederland heeft nog zeker 34 putten die vroeger golden als heilige plaats. De meeste liggen in Noord-Brabant. Allemaal zijn ze zeer oud, vooral de 26 Willibrordusputten die er nog over zijn.

Ze heten zo omdat ze meestal worden aangetroffen bij een oude bedevaartskerk of -kapel gewijd aan Willibrordus. Af en toe is een put gewijd aan een andere heilige. De putten verhoogden de aantrekkingskracht van de bedevaartsplaats, omdat het water werd geassocieerd met het vermogen van de heilige om wonderen te verrichten. Zo werd het putwater vaak als heilzaam of geneeskrachtig beschouwd.

De Adalbertusput bij Egmond-Binnen is gewijd aan de Engelsman Adalbertus, die te Egmond het christendom uitdroog en daar omstreeks 740 is gestorven. Zijn graf bevond zich vroeger op de plek van de put en werd een pelgrimsoord. Er werd een houten kerkje gebouwd dat in 911 in het bezit kwam van Graaf Dirk de Eerste van Holland.

Deze liet het gebeente opgraven en overbrengen naar een Benedictijns klooster dat in de buurt stond. Het klooster kreeg hiermee gelijk een eigen beschermheilige, compleet met zijn relikven.

In de lege grafkuil welde sindsdien een bron op met helder en geneeskrachtig water waarbij vooral blinden en kreupelen baat vonden. Sindsdien werd Adelbertus zowel vereerd bij de put als in de Egmondse abdij.

In 1573 werd de abdij door oorlogshandelingen verwoest. Zelfs de ruïne verdween, want omwonenden konden de stenen goed gebruiken. Alleen de waterput bleef over. In de eeuwen daarop raakte de put steeds meer in verval; in 1829 werd boeren zelfs afgeraden hun vee er in de buurt rond te laten lopen. Begin deze eeuw kocht de Sint-Adalbertusstichting het terrein op met de inmiddels gerenoveerde put en liet in de jaren twintig bij opgravingen de plattegrond van de verdwenen kerk reconstrueren en op metselen. Tien jaar later werd het Sint-Adalbertusklooster weer volledig opgebouwd. Het resultaat is een bijna ononderbroken traditie van verering sinds de achtste eeuw na Christus.

Doolhoven

Ook de adel liet zo zijn sporen na in het landschap. Het doolhof is er een leuk voorbeeld van.

Er zijn nog enkele tientallen Nederlandse doolhoven, meestal in de buurt van oude landgoederen of openbare parken. Het zijn vaak heggendoolhoven, gemaakt van wintergroene taxus, liguster, thuja of hulst. De heggen zijn ongeveer twee meter hoog, zodat je er niet overheen kunt kijken. De breedte van de paden is een tot anderhalve meter.

In de Renaissance had je ook bloemperkdoolhoven, maar die zullen lang zo spannend niet geweest zijn, want je kon er gemakkelijk overheen kijken. De ruimte tussen de paden bestond uit schaars beplante bloemperken. Eigenlijk zijn dit meer siertuinen. Je hebt ook doolhoven waar de paden aangelegd zijn door hoog en dicht hakhout, de hakhoudoolhoven.

Alle nu nog bestaande doolhoven in Nederland zijn aangelegd tussen 1880 en 1940 of in de laatste twintig jaar. De twee bekendste doolhoven in Europa zijn dat van Versailles, dat al in 1774 werd vervangen door het Bosquet de la Reine, en het doolhof bij het Lon-

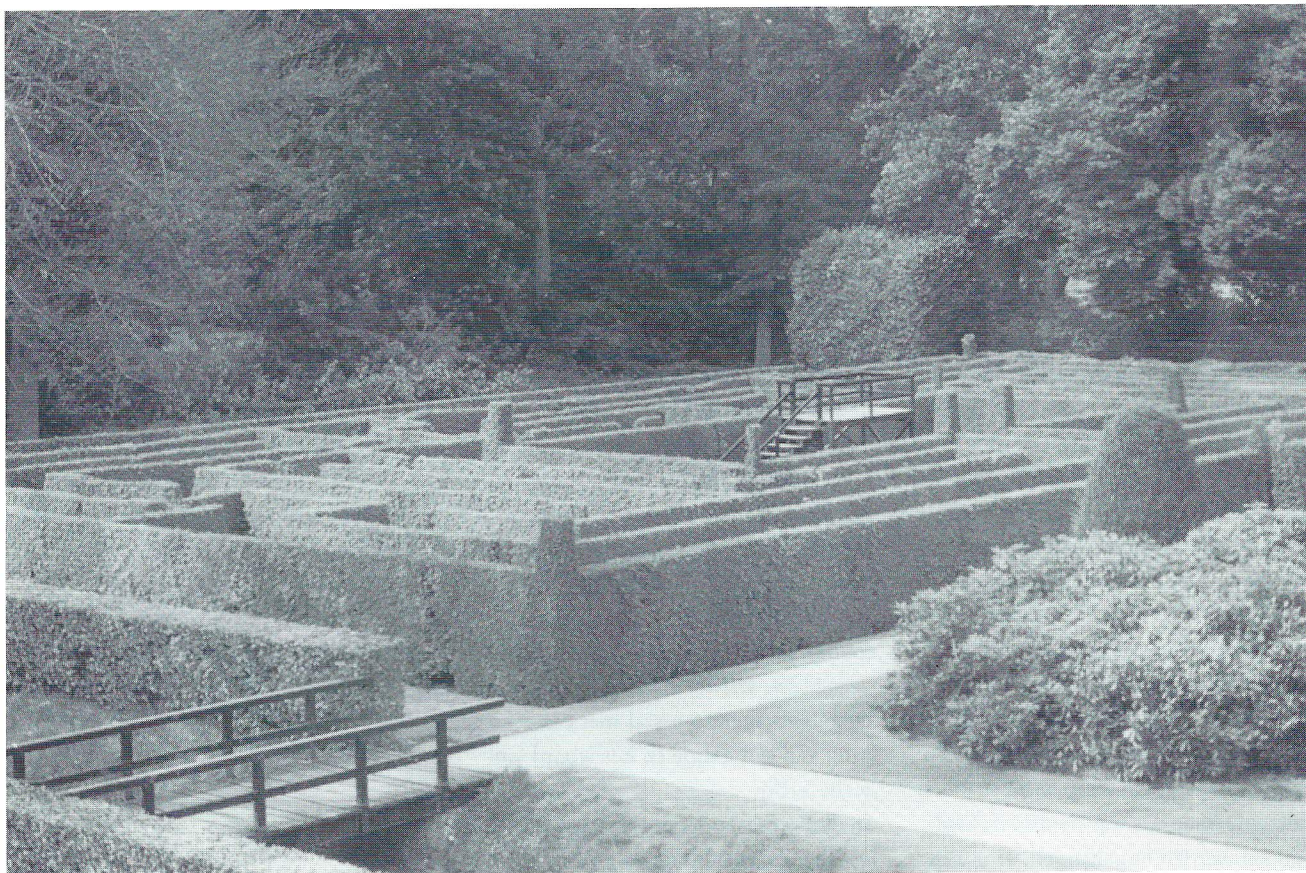
dense Hampton Court uit 1690, dat nog steeds bestaat. Beide zijn in Nederland gekopieerd; Versailles op het landgoed Mildenburg bij Oostvoorne, maar waarschijnlijk zonder beeldengroepen. Het Hampton Court-doolhof werd rond 1890 aangelegd bij Ruurlo en is in 1975 opnieuw ingeplant. Er zijn nog meer kopie-doolhoven in Nederland. Een ligt er op het landgoed Staverden. Het andere staat op de campus van de Technische Universiteit in Eindhoven. Het is een kopie van de mozaïekvloer, ook wel labyrint genaamd, in de kathedraal van Chartres.

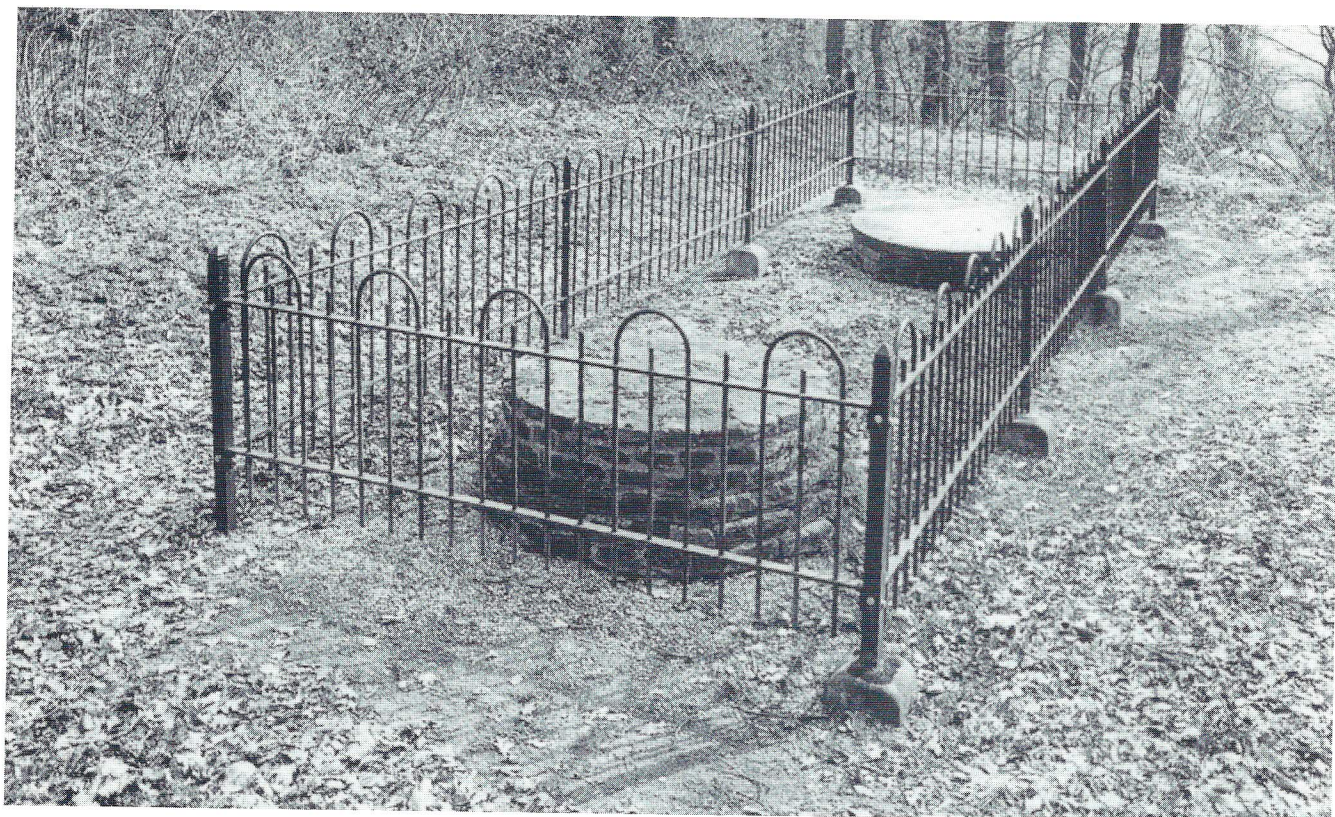
Hoewel er de laatste twee jaar twee doolhoven zijn gerooid, bij Oud-Valkeveen in Naarden en in het Friese Oranjewoud, zijn er sinds 1972 vijf nieuwe aangelegd, wat aangeeft hoezeer het doolhof op het ogenblik in de belangstelling staat.

*

Doolhof in Goor (Overijssel)

*

Galgebergen

Bij Amerongen zijn in 1981 de bakstenen fundamenteën gevonden van een galgeberg, uniek in Nederland. Twee van de drie brede, gemetselde voetstukken bleken nog aanwezig en zijn inmiddels gerestaureerd. De galg moet er gestaan hebben tussen 1350 en 1800. Ze bestond uit drie stenen zuilen die aan de bovenkant met elkaar verbonden waren. Daaraan hingen de kettingen met de gestraften. De galg lag langs de doorgaande weg van Amerongen naar Rhenen en was ook vanaf de Rijn prima zichtbaar.

De rechtspraak was vroeger minder zachtzinnig dan tegenwoordig. Wie zich niet hield aan de regels, kon gegegeld worden, gebrandmerkt of onthoofd. Er kon een stukje van je oren of van je neus worden afgesneden, het zogenaamde kortneuzen of kortoren, verder was ook radbraken en ophangen mogelijk.

Het vonnis werd vaak uitgevoerd op een speciaal schavot voor het stadhuis, liefst als het marktdag was, zodat iedereen kon zien wat er van komt als je een misdaad begaat. De strop was het meest oneervol, want dat was de dievendood. Mannen werden opgehangen, vrouwen

meestal gewurgd aan een paal. Het minder pijnlijke onthoofden, tenminste, als het professioneel gebeurde, was lange tijd voorbehouden aan de hogere klassen.

Na de dood werd het lichaam buiten de stad gesleept naar de galgeberg of het galgeveld. Daar werd het opnieuw opgehangen of op een rad gezet om als afschrikwekkend voorbeeld te dienen. De lichamen bleven hangen tot ze geheel vergaan waren, dan werden de geraamten bij de galg onder de grond gestopt. Alleen in uitzonderlijke gevallen, zoals bij zeer ernstige overtredingen, werd de executie op de galgeberg zelf voltrokken.

Vanwege de onaangename reuk bevonden de galgevelen zich op ruime afstand van de bevolkingsconcentraties, maar wel op plaatsen waar ze goed zichtbaar waren, bijvoorbeeld langs internationale wegen. Een bezoekende vreemdeling kon dan zien dat in de stad die hij naderde, met het recht geen loopje werd genomen. Oude kaarten vermelden vrijwel altijd de plaats van de galgebergen, meestal met een tekening van een galgje en het woord 'gerecht' erbij.

In de Franse Tijd werd de gewoonte geëxecuteerden op de galgeberg ten-

toon te stellen, afgeschaft. Rond 1870 verdween ook de doodstraf, vandaar dat in de negentiende eeuw de galgebergen geleidelijk verdwenen. Vaak is nog wel het woordje 'galg' in lokale namen verwerkt, zodat je weet waar het ooit geweest is.

Pestbosjes en tijhavens

Naast de hierboven beschreven voorbeelden vertoont het Nederlandse landschap van boven tot onder de meest uiteenlopende resten verleden, van pestbosjes tot tijhavens, van verhoefslagingspalen tot vloedschuren, turfvaarten en schansen.

Ondanks ruilkverkaveling, egalisatie en verstedelijking zijn er nog te veel plekken met een verhaal om op te noemen; van de graaf die citroenen wilde kweken (de slangemuur), tot de boer die samen met zijn vee in één kamer woonde (de boo).

*

Meer informatie is te vinden in het boek *Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes. Historische landschapselementen in Nederland*, red. Sonja Barends e.a., Utrecht 1993

*